

Cilt I

1931

TÜRK HUKUK VE İKTİSAT TARİHİ MECMUASI

Istanbul Darülfünunu Türkiyat Enstitüsü
tarafından neşredilir

Müdür :

Prof. Dr. Köprülüzade Mehmet Fuat

Istanbul -- Evkaf Matbaası

1931

İlhanlılar Devrinde Malî Vaziyet

Prof. W. Barthold

Ani harabelerini tetkik ederken keşfedilen kitabeler cümlesinden biri İran Mogol hükümdarlarında Abû Sa'îd Bahadır Hanın (1316-1335) yarlığının (fermanının) metnidir. Bu ferman, gayr-i kanunî ve köylüler için tahripkâr vergilerden ahaliyi himaye için neşrolunmuştur. Fermanı ihtiva eden bu kitabe (ki nakıstır, nihayeti yetişmiyor) camiin duvarında göze çarpacak bir yere konulmuştur. Bellidir ki kitabenin böyle bir yere konulmasından maksat fermanın ahalinin ekseriyetince malûm olması, kendilerinin hukukunu bilmeleri ve onları himaye için ittihaz edilen tedbirlerden haberdar olmalarıdır. "Raşîd ad-dîn" in [1] sözlerine göre, daha Gâzan Han (1295-1304) nın 703 senesi recep ayının ortalarında (22 şubat 1304) neşrettiği vergilere dair fermanında her köy ve kasabanın ne kadar vergi vereceklerine dair malûmatın geniş halk kütlesi içinde intişar etmesi için tedbirler yapılmasını emretmişti. Fermanında bu malûmat "ağaç tahtaya, taş, bakır veya demir levhaya nasıl isterlerse öyle yazılsın. İsterlerse kireç levha üzerine oyma yaparak yazsınlar (ve bunları) köylerin ve camilerin kapılarına ve minarelere, yahut başka intihap ettikleri yere koysunlar. Yahudi ve hristiyanlar köy kapılarına, ibadetgâhlarına, yahut isterlerse diğer bir yere koysunlar; göçebeler ise muvafık buldukları yere direk (üzerine) koysunlar," denilmişti [2].

و شرط نامها در دست ارباب و رعایا نهادہ فرمودیم تا بموجب [3] معین هر دیوی و موضعی
بر تختہ [4] یا سنگی یا صخریہ مس و آهن هر کدام کہ ایشان خواهند

بنویسند و بر آن نقش کنند * و اگر خواهند بکچ کرده کنند کری

[1] Aşağıdaki Raşîd ad-dîn رشیدالدین metni iki nusha üzerinden nakledilmiştir: Asya Müzesi nushası 566a (A) ve Kütüphane-i umumi nushası Dorn 289 (D).

[2] A f. 410b (evvelki şark rakamlarına göre); D f. 370. Bunun hakkında mukayese ediniz: d'Ohsson, Histoire des Mongols, IV, 384.

[3] بوجی .

[4] ریخت .

نویسند [1] و بر [2] در دیه و مسجد و ناره و دیگر مواضع که ایشانرا اختیار باشد و ازان بهره [3] و نصاری بردر دیه و در معابد [4] و مواضعی که خواهند و ازان صحرا نشان میل بسازند موضعی که صلاح دانش

Abû Sa'îd in hükümranlığı devrinde, Devletşâhın vermiş olduğu malûmata göre [5] memleketin muhtelif vilâyetlerine ağırlık ve uzunluk ölçülerine ve bu gibi sair şeylere dair fermanlar gönderilmişti; bazı vilâyetlerde bu fermanlar ağaca, yahut taş hakkedilerek camilere konulmuştu. Bu kitabelerden bazılarının Horasan خراسان ve İrak عراق ta kendi zamanına yani XV inci asrın son nısfına kadar muhafaza olunduğunu Devletşâh دولتشاه ilâve ediyor.

N. V. Hanikof tarafından 1848 de keşfedilen kitabe bugüne kadar iki defa neşrolundu: İlk defa "Hanikof," un kendisi tarafından (metin ve Fransızca tercümesi) [6], ikinci defa M. Brosset tarafından [7] (yalnız Fransızca tercümesi), "Hanifof," tan alman mütemmim malûmata göre, neşredilmiştir. "Brosset," nin "Hanikof," un neşrine nisbeten yalnız bir mühim tashihi ihtiva ediyor ki, "کنندخدايان" kelimesinin doğru okunmasıdır. Mamafı bu kelime "Commandants," kelimesiyle yanlış tercüme edilmiştir. Tashihler başlıca Rus-Türk hudut komisyonu âzası Türk miralayı Osman Ali Beyin verdiği malûmata istinaden yapılmıştır. Hanikof bu Miralay Osman Ali Beyle beraber 1857 senesinde "Ani," harabesini tekrar ziyaret etmiştir [8]. Bu kitabenin Velyaminof-Zernof tarafınban daha mufassal surette tetkik edileceği düşünülüyordu [9]. Lâkin o bu fikrini mevki-i tatbika koyamadı [10]. "Brosset," tarafından yapılan tercüme vazihan gösteriyor ki o zamanda el ile istinsah edilen suretler üzerine fermanın

[1] om. D.

[2] A om. بر. D tantum: و بردر مسجد .

[3] D هرود .

[4] A معابد .

[5] Tazkirat us-sü'arâ, تذکرة الشعراء, ed. Browne, P. 228.

[6] Mélanges Asiatiques, II, 61-68. Üç sene evvel Ulûm Akademisi "Bulletin"inde Hanikof tarafından istinsah edilen kitabenin tavsifi yazılmış, lâkin metni neşredilmemiştir. (İbid I, 73).

[7] M. Brosset, Les ruines d'Ani, St-pét. 1860, P. 30. (Alişan, **Çiruvu** Venedik 1881, sah. 56, kitabeyi matbu eserlerden naklediyor. N. M.)

[8] "Brosset"ye göre 1856 senesinde, Bibliographie analytique des ouvrages de M. M. F. Brosset, St-Pét. 1887, col. 321 et 381 .

[9] M. Brosset, Les ruines d'Ani, loc. cit.

[10] Velyaminof-Zernof tam şu zamanlarda Kasım padişahları ve şehzedeleri hakkındaki mesaisine başlamıştı. Bakınız : N. İ . Veselofski, Vlad. Vlad . Velyaminof-Zernof Nekroloji, Petresburg 1904, S. 12 (Maarif Vekâleti Mecmuasından müstahreç) .

yalnız umumî münderecatına dair bir fikir hasıl etmek mümkün olup, kelimelerini izah ise imkânsızdı. Fermanında ne gibi istilâhlar kullandığı ve bu istilâhların ifade ettiği manaların ne olduğu izah edilmesi bu uretle alınan metinlere istinaden halledilemezdi.

Benim elimde fotoğrafla alınan iki resim vardı : birisi (bakınız tablo I) kitabenin bulunduğu duvardan (sonra bu duvar geçen asrın 90'ncı senelerinde yıkılmıştır) alınmış, diğeri de (bakınız tablo II) bu duvarın yıkılmasından dolayı vücuda gelen ankazları temizlerken 1908 senesinde kâmilten toplanan kitabeden alınmıştır [1] (resim 1909 senesinde çıkarılmıştır). Bu resimde kitabenin bütün harfleri açık okunmakta olup yarlıgım metni ka'fiyyen şüpheliyi davet etmiyor.

Metin

الله لطيف بعباده	1
ابوسعيد بهادر خان	2
يرليغ درين وقت كه از تختگاه پادشاه روى زمين	3
سلطان عالم علاءالدنيا والدين خلد ملكه	4
كه از مشرق تا مغرب جهانيان در سايهٔ مرحمت ومعدلت او اند حق تعالى حكم وفرمانش را بزيادت با تمام رساناد	5
وديكبر حكم جنانست كه جنانك روى زمين بفرمان وحكم ديوان بسر الم اوست	6
تا هيچ افریده كم وپيش نتواند كرد	
وبغير از نما وياج براسى جيزى ديكر نستانند و از هيچ افریده بعلت قلان ونارى	7
وطرح وغيره جيزى نخواهند	
جنانك بيشتر از ين بر شهر انى وديكبر ولايات كرجهستان [2] سبب قلان ونارى	8
وحالات ناواجب وطرح زيادى	
كرده بودند وزور رسانيده روى بخرايى نهاده و رعايا متفرق كشته وكند خدايان	9
شهر ولايت [3] سبب قلان وترنا كبر ملك	
واسباب وخان ومان خود را كندشته ورفته حكم نوشتند كه حق تعالى سايهٔ اعلى	10
از سر	

1 — Allah bendelerinin esrarına vakıftır [4].

2 — Abû Sa'îd Bahadır Han.

[1] Zap. Wost. Otd. Ar. Ob. XIXSah. XXXVI.

[2] Doğru olan „كرجهستان“, yerine kitabede „كرجستان“, yazılmıştır.

[3] „ولايت“, Kelimesinden evvel „و“, harfi unutulmuş olsa gerek.

[4] Hanikof (Mél. Asiat, II, 65) galiba haklı olarak, buradaki „لطيف“, kelimesinin „رحيم“, manasında olmayıp, Kuranda (XXXI, 15) zikredilen „ابن الله لطيف خبير“ ibaresindeki „اللطيف“, in ifade ettiği „bendelerinin esrarına vakıftır“, manasında olduğunu farzediyor.

3-5. "Yarlık.— Bu vakit ki[1] padişah-ı rûy-i zemin sultan-ı âlem 'Alâ' ad-dunyâ va-d-dîn[2]Xallada mulkahunun-ki şarktan ta garba kadar cihan onun saye-i merhamet ve adaletinde bulunuyor, Cenabihak onun hüküm ve fermanlarını daha muhkem eyesin paytahttan,

6. "hüküm böyledir. Mademki rûy-i zemin onun fermanına tâbidir ve divanın emirleri onun kalemine bağıdır, kimse ondan bir şey eksiltmesin yahut ona ilâve etmesin,

7. "tamga ve meşru bağ vergisinden başka bir şey alınmasın, kılan ve nimari فلان و نماری ve saire[3] (vergi) bahanesiyle kimseden bir şey talep edilmesin,

8. "bundan mukaddem Ani şehrinde ve Gürcüstanın diğer vilâyetlerinde kılan ve nimari, gayr-ı kanunî havaleler ve tarh طرح toplama sebebinden.

9. zulüm ve taaddi icra edilmiştir. (Meskûn mıntakalar) harap olmuş, raiyeler dağılmış, şehir ve vilâyet kâhyaları kılan فلان ve ternâgir ترناگیر den dolayı emlâk-i gayr-ı-menkule,

10. ve menkulelerini ve ailelerini bırakmış gitmişlerdir. (Şu suretle) hüküm yazdılar ki [4] Haktaalâ (raiyelerin?) başları üzerenden âli gölgeyi (uzak eylemeye?...),.

Fermanın sonu eksiktir. Bu son kısımda fermanın ilân tarihi gösterilmiş olmalıdır [5]. Bunun içindir ki fermanın ilân tarihi yalnız takribî olarak tayin edilebilir.

[1] Yarlıktaki cümleler intizam ve mantıklılikle temayüz etmiyor; cümle-i fer'iyeler bazan cümle-i asliyelere tevafuk etmiyor, müsterek sigaların da istimal gekilleri yerinde olmuyorlar. و دیکر و دیکر gibi kelimelerin istimali gibi Fars üslûbunun hususiyetleri tercümede ifade edilememiştir.

[2] Benim bildiğime göre, "Abû Sa'îd" in sikkelerinde, علاءالدین نیوالدین unvanı yoktur. Caliba tarihî eserlerde de, "Abû Sa'îd" in bu unvanı aldığına dair malûmat bulunmasa gerek. Bu unvanın ve buna ait olan "حکیم" kelimesinin sonuna konulan işaret (ki "حکیم دیوان" kelimesi sonunda bulunmuyor) galiba, padişahın unvanı yahut ismi yerine kullanılmıştır. Başka ferman ve vesikalarda bu işarete tesadüf edilip edilmediğini bilmiyorum. Altın Ordu fermanlarında, Abel-Remuza neşrine ilâve edilen suretlerine nazaran, Argun ve Ul-caytu mektuplarında da bu işaret yoktur.

[3] Vergi isimleri hakkında aşağıya bakınız.

[4] Yukarıda kaydettiğimiz işaret (sah. 6. not 3) burada da konulmuş olduğundan "حکیم" kelimesiyle hanın emri ifade edildiği zannolunur.

[5] Brosset kitabenin eksik bulunmasını yazılacak yerin kâfi olmamasına hamlediyor; lâkin duvardan alınan resim gösteriyor ki yer kâfi derecede mevcuttur. "Brosset" nin "L'espace ayant manqué pour l'entier développement de la pensée souveraine," dediği sözlere bakılırsa, onun fikrine göre, "padişahın fikirleri" evvelâ camî duvarına hakkedilmiştir. Halbuki, kitabe fermanın yalnız sureti, olabilir ki resmi fermanın yalnız maali, olduğunda şüphe

“Abû Sa’îd,,in vefat günü 13 rebi’ulâhir 736 (30 Teşrinsani 1335)[1]“terminus ante uem,,dir. “Terminus post quem,, ise, “Hani-kof,,un da[2] dikkat ettiği gibi, “Bahadır,, unvanıyla tayin olunur . “Hamdullah Qazvîni,,ve “Raşîd ad-dîn,,e zeyil yazan müellifin riva-yetlerine göre Abû Sa’îd bu unvanı 719 senesi rebîülevvelinde (Mayıs-Haziran 1319) Kurmişi (Gürcüstan naibülhükümeti) ve ar-kadaşlarının isyanını tenkil ettikten sonra almıştır [3]. Müverrih-lerin bu sözleri, daha Fren(Fraehn)in gösterdiği gibi [4] sikkelerle de isbat ediliyor; “Abû Sa’îd,,in saltanatının ilk senelerine ait sikke-lerde bu unvan yoktur. Binaenaleyh bu yarlğ (ferman) 1319-1335 seneleri arasına ait olur; bu devrin ilk nısfından ziyade son nısfına ait olması daha ağıleb-i ihtimaldir. Yarlğın sözlerinden görül-düğü veçhile bunun neşri zamanında ahali ağır vergilerden büs-bütün harap olmuşlar ve ekseri mülklerini bırakıp gitmişlerdir . Ağır vergilerden dolayı şehrin harabîye ytz tuttuğu hakkında mahallî sülâleye (Zaharîlere) mensup ikinci Şehinşahın kardeşi “Aq-Buğa,,nın kitabesinde de söyleniyor . Bu kitabe 1303 yahut 1304 senelerine aittir. Aq-Buğa “İlhanın namıyla, kardeşi Şehin-şahın ve kendisinin uzun ömürleri ve refahları için,, üç nevi ver-giyi kaldırmıştır [5] . 1320 senesine ait kitabede “Zaharî,,lerden üçüncü Şehinşahın dul zevcesi namın Ani ahalisinin bazı ver-gilerden muaf tutuldukları söyleniyor [6] . Bundan görülmüyor ki şehrin fakirleşmesi 1319 dan daha evvel devam etmiş ve bu-nunla beraber şehir, yalnız Mogol İlhanlı hükümdarları için değil, mahallî hâkimler için de varidat menbaı teşkil etmiştir . Aynı 1320 senesinde “Ani,, şehrinin جٲ tahsildarı mahallî manastırlar-dan birini vergiden muaf tutmuştur [7] . Şehrin kitabede zikr-edilen harabe haline gelmesi için daha bir müddet lâzım olduğu anlaşılıyor ki 1320 de bu hal daha gelmemiştir .

Kitabede “Abû-Sa’îd,,in neşrettiği fermanın metni aynen hak-kedilmeyip, yalnız maal ve hulâsası dercolunduğuna şüphe olmasa

olmasa gerek. Bununla beraber cami duvarına yalnız ahalinin dikkatini celbetmek için iste-nilen kısmı hakkedilmiş olsa gerek.

[1] D’Ohsson, Histoire des Mongols, IV, 716.

[2] Mém. Asiat., II, 67.

[3] D’Ohsson, Histoire des Mongols., IV, 640. “تاريخ كورده”, Darülfün. nushası N. 153, sah. 336. “Raşîd ad-dîn”in zeyli, A f. 502b.

[4] Mémoires de l’Académie VI-me serie, t. II (1834) p. 518.

[5] Brosset, Les ruines d’Ani, p. 52.

[6] Aynı eser, p. 50.

[7] Aynı eser, p. 12.

gerek . Bize vasıl olan Mogol hanlarının fermanlarının aslında [1] padişah hakkında, zaten icap ettiği gibi, mütekellim sigasıyla söylenip, Ani kitabesindeki gibi gaip sigasıyla söylenmiyor.

*
*
*

Bu kitabe yalnız Ani şehrinin tarihini değil, o zaman bu şehrin dahil olduğu devletin tarihini de tenvir için pek mühim bir mehzaz teşkil etmektedir. "Hanikof",un pek doğru olan fikrine göre, şehrin 1319 da bir zelzele [2] neticesinde harap olduğuna dair söylenen Ermeni tarihi rivayeti bu vesika ile reddedilmektedir . Şehir tedricî bir surette sukut etti . Sukutun esbabı da Mogollar tarafından fethedilen diğer ülkelerdeki şehirlerin sukutundaki esbabın aynı idi .

Ekseriya, garbî Asya için Mogol fütuhâtı, garbî Avrupa için muhaceret-i akvamdan daha zararlı olduğu fikri ileri sürülüyordu[3]. Şüphe yoktur ki hanlarının defin merasiminde insan kurban eden [4] XIII üncü asır Mogolları V inci asır Cermanlarından medeniyet itibarile çok aşağı bulunuyorlardı; bununla beraber Mogolların istilâsından sonra biz garbî Asyada, Roma İmparatorluğunun sukutunu müteakıp garbî Avrupada vücuda gelen ve uzun müddet devam eden medenî inhitatı—nakdî mübadele iktisadiyatının mübadele-i ayniyeye ve inkişaf eden şehir hayatından çiftçi-aristokrasi hakimiyetine avdeti gibi tebeddülâtı—görmüyoruz. Barbarların hakimiyeti tesiri altında memleketin umumî refahının tedenni etmemesi mümkün değildi; lâkin devlet idare sistemi yine eskisi gibi kaldı . Mogol hükümdarları, tasavvur edilebileceğinden daha çabuk bir surette mahallî kültürü benimsediler . İranda Mogol devleti teessüsünden kırk sene sonra nakit sisteminin tanzim

[1] „Raşid ad-din“de getirilen yarlıg metinleriyle, meselâ yukarda zikredilen 22 Şubat 1304 tarihine ait yarlıgla, mukayese ediniz (bunun baş tarafı-A f. 409a;). Bundan başka bize, selefleri olan Hülâgûlular her şeyde taklit eden Celâyir جلاير sülâlesinin fermanlarının nümuneleri mecmuası olan دستورالكتاب في تعيين المراتب نام eser vasıl olmuştur(Leiden elyazıları N. 574. Bu mecmua hakkında „P. M. Melioranski“nin Zapiski Vost. Otd. mecmuasının XIII üncü cildindeki makalesine bakınız sah. 015 ve müteakıp).

[2] Bu devrin İran müverrihleri, benim bildiğime göre, böyle bir zelzeleden bahsetmiyorlar. Bilhassa şayan-ı kayıtır ki müverrihlerin bütün tafsilâtıyla bahsettikleri 1319 senesi muharebesi (Kurmîşi isyanını tenkil vak'ası) şimaligarbî İranda „Ani“, civarında olmuştur. İşyanı tenkil ettikten sonra sultan „Karabağ“a avdet etti.

[3] Th. Lindner; Weltgeschichte, Bd. II, S. 98: „Die graessliche Verwüstung, die diese entmenschten Horden anrichteten, ist weder mit denen der Völkerwanderung, noch mit den Leiden einzelner Völker, wie der Deutschen im Dressigjaehrigen Kriege, zu vergleichen“.

[4] Hülâgû هلاکو nun defni hakkında: d'Ohsson Histoire des Mongols, III, 407.

edilmesine dair tedbirler ittihaz edildi. Bu devirde İranda yeni paytaht vücuda geldi. Gâzan Han tarafından paytaht olarak intihap edilen Tebriz şehri, Mogol devrine kadar paytaht ittihaz edilen şehirlerden aşağı kalmıyan, büyük ve zengin bir şehir haline geldi; XIV üncü asır bidayetinde yeni paytaht, Sultâniye şehri, bina edildi. Bu şehrin mevkii okadar muvaffakiyetli bir surette intihap edilmişti ki, paytaht rolünü kaybettikten sonra bile Sultâniye ticarî ehemmiyetini muhafaza edebilmisti [1]. Orta asır bidayetlerinde bu gibi misalleri Avrupada aramak beyhude olurdu [2]. Bu fark, Mogolların fîtuhatı Cermanların hareketi gibi "muhaceret-i akvam,"vasfını haiz olmamasıyla izah edilse gerek. Bütün kâlmletlere göre Mogol kavminin kütle-i asliyesi Mogolistan'da kalmış ve orada hiç bir türlü etnografik tebeddülât vukua gelmemiştir. Cermanların muhaceretinden sonra Cermanyada ise böyle tebeddülât olmuştu.

Mogol sülâlesinin mümessilleri daha Mogolistan'da iken yüksek medeniyete mensup olan müsteşarlarının tesirine maruz kalmışlardı [3]. Mogol kavminin mümessilleri umumî hayat şeraitini değiştirebilecek derecede kalabalık olmayıp küçük bir alkalîyet teşkil ediyorlardı. İslâmlar Mogol kıyafeti kabul etmişlerse bu onların Mogol hanlarına yaranmak maksadı ve kendi istekleriyle olmuştur [4]. İtaat altına alınan mahallî halkın lisanı, hiç olmazsa işler için, idare lisanı olarak yaşıyordu. Daha Münkü Han sarayında bile (1251-1259) her kavmin kendi lisanında fermanlar alabilmesi için Acemlerden, Uygurlardan, Çinlilerden Tibetlilerden, Taŋguflulardan ve sair kavımlardan memurlar bulunuyordu [5]. Bu fermanlar, "Raşfd ad-dîn,"in sözlerine göre, nümu-

[1] Benim „İstoriiko-georaf. obzor İrana" nam eserimle mukayese ediniz (140 ve müteakip, 146 ve müteakip sahifeler).

[2] „Th. Lindner" in Weltgeschichte, I, 265 de Franklar devrinde Gallia hakkında, „Der Handel hörte auf, die Lebensfristung war auf den Landbau angewiesen und die Staedte verloren immer mehr ihre Bedeutung... Eine niedere Wirtschaftsform, die natural wirtschaftliche, schlug durch" dediğiyle mukayese.

[3] Bunun hakkında Zap. Vos, Otd. İ. R. Arch. Ob, X, 112.

[4] Elfachri, Geschichte der islamischen Reiche vom Anfang bis zum Ende des Chalifates von İbneththiqhaga, herausg v. W. Ahlwardt, Gotha 1860, S. 31.

[5] Cuvayni nin sözleri (Petresb. Umumi Küttiphane yazmaları IV, 2, 34, varak 231 ve Han. 71) : (واز همه نوع کتبه ملازم اند از کتب بارسى وایغورى وخطائى و تبتى و تشکوکى و غیر آن : (f 179a) : Dustûr ul-kâtib المکاتب. تاهرکه که بموجبی مثال نویسند بزبان وخط آن جامعه اصدار افتد بزبان وخط آن ایشان انقاد و اصدار باید تامضمون آنها (اندا) بمسولت انهم کنند از آن جمله بمدينه السلام بغداد و سایر بلاد عراق عرب احکام بزبان عربى صدور می یافت و بر طوایف اعاج

ne olabilecek bir şekil arz ediyor ve Mogol devrinden evvelki padişahların fermanlarına nazaran çok iyi bir surette telif olunuyordu. Öyle ki eğer sabık padişahlar berhayat olaydılar Mogolların icat ettikleri bu nümuneleri şüphesiz taklit ederlerdi [1]. Bununla beraber Mogol devrine ait vesikalar zahiri şekillerde olduğu gibi, bilhassa resmî ıstılahlarının hususiyetleriyle de evvelki devirlere ait vesikalardan farklıdır, daha islâm ülkelerini fethetmeden evvel Uygurlardan, aldıkları birçok ıstılahları Orta Asya'ya getirdiler. Bu ıstılahlardan maliye idaresine ait olanlardan bazılarına bizim kitabemizde de tesadüf edilmektedir.

Mogollar devrinde garbî Asyanın vaziyeti, Mogol hanlarının ittihaz ettikleri tedbirler ve bu tedbirlerin neticeleri hakkında biz kâfi derecede malûmata malikiz. Bu devrin İran müverrihleri [2] yalnız haricî vukuat hakkında değil, her padişahın zamanı saltanatında memleketin dahilî vaziyeti nasıl olduğu hakkında da tafsilâtiyle bahsediyorlar. Bunlardan, işgal ettiği mevki dolayısıyla devlet idaresi işlerinin bütün teferruatına vakıf olan, "Raşid ad-din" in bu meseleye ve Gâzan Hanın ıslahatına dair verdiği malûmat çok mühimdir. Bundan başka müellif ıslahata sebep olan geçen devrin su-i istimallerini de tafsilâtiyle tavsif ve bir çok fermanların asıl metinlerinin suretini naklediyor. Şayan-ı teessüftür ki Raşid ad-din eserinin bu kısmının bu güne kadar tenkît usulüyle neşir ve tercümesi yoktur [3]. Diğer eserlerden bizim mevzumuz için Hamdullah Qazvî'nin *زهد القلوب* nin 1339 da telif ettiği mühimdir. Müellif maliye idaresinde vazifede bulunan aileye mensup olup kendisi de şu sahaya hasr-ı vücut etmişti. Bunun içindir ki Müellif gerek kendi zamanındaki ve gerek sabık (Selçukîler) devrindeki ayrı vilâyetlerin yahut bütün devletin vergilerine ait rakamları asıl vesikalardan almak imkânını bulmuştur [4]. Bazı yerlerinden öy-

وبلاد جبال وبقاع وقرس بزبان فارس واجب آمد بطوائف مغولات وائرک نیز بالسنه وخطوط ایشان احکام ارسال وبلاد جبال وبقاع وقرس بزبان فارس واجب آمد بطوائف مغولات وائرک نیز بالسنه وخطوط ایشان احکام ارسال کردن تا فهم باصافی کنند * باو بزبان اوستن باید گفت Burasını, "Hammer-Purgstall"ın tercümesiyle mukayese ediniz, *Geschichte der Goldenen Horde*, Petersb. 1840. sah. 470.

[1] Raşid ad-din, A f. 236a, D f. 206 : عهد سلاطین ماضیه چنین : در ایام ماوک باستان (؟) و عهد سلاطین ماضیه چنین : در ایام ماوک باستان (؟) ترتیب و آیین تمام نبوده یقین که اگر زنده بودندی بدین طریقه اقتدا نمودندی.

[2] Onlar hakkında benim "Mogol ıstılahı devrinde Türkistan" nam eserime bakınız, II. S, 40-51.

[3] Grundriss der iranischen Philologie (II, 576) de Gâzan Han kanunlarının tercümesi yalnız son zamana ait mültekit Handemirin eserine göre zikrolunuyor (Kirkpatrik, *New Asiatic Miscell.* I, 149 sq., Calcutta 1789). "Raşid ad-din" den ihtisaran d'Ohsson da (*Histoire des Mongols*, IV, 370-477) ve Hammer'de (*Geschichte der Ilhane*, Bd. II. Darmstadt 1843, S. 155-177).

[4] Bu eserin Elcezire, orta ve şimali garbî İrana ait kısmı Şefer (Schefer) tarafından

le görülüyor ki, Mogol devrindeki ayrı ayrı vilâyetlerin vergileri-ne ait rakamlar Gâzan Han tarafından tasdik edilen “İlhânf,” takviminin [1] 35 inci (yani 1336 milâdî) senesine ait vergi listelerinden alınmıştır [2].

Bütün memleketin ve ayrı vilâyetlerin varidatı “Hamdullah Qazvîni,” tarafından “tümen” ve “dinar,” hesabıyla gösteriliyor. Mogol devrinde “tümen,” kelimesinin sıklık kullanılmasına rağmen Avrupa edebiyatında eğer yanılmıyorsa, bu güne kadar bu ıstılahın tam manası tayin edilmemiştir. 1910 da neşredilen ilmî eserin müellifi fantastik hesaplar yaparak garbî Asyada Mogollar tarafından tesis edilen devletin bütçesinin milyar frankı mühim miktarda geçtiği neticesini çıkarmıştır [3]. Eğer hakikat böyle olsaydı biz, memleketin Mogollar devrinde vasıl olduğu refah ve servete hiç bir zaman vasıl olmadığını ve İran müverrihlerinin Barbarlar istilâsından dolayı vatanlarının başına gelen felâket ve sefaletten şikâyet etmelerinin hiç bir delile müstenit olmadığını itiraf etmeğe mecbur olurduk [4]. Halbuki me hazlar “tümen” kelimesinin ne ifade ettiğini pek sarîh olarak tayin ediyorlar ki bizi büsbütün başka neticelere isal ediyor. Mogollar “toman” (doğrusu “tümen”) kelimesini Türklerden, Türklerde, galiba, bu kelimeyi bugünkü Çinî Türkistanın daha eski ahâlisinden almışlardır [5]. “Tümen,” 10,000 demektir. Nakit hesabını ifade için bu ıstılah, galiba, muhtelif Mogol memleketlerinde muhtelif surette, memlekette evvelce hâkim olan para sistemine göre, istimal olunmuştur.

Nizâm ul-mulk نظام الملک ün Siyasetnameh سیاست نامه sine ilâve olarak neşredimistir (Siasset Namêh, texte, sippément, p. 141-230). Aşağıda, “Hamdullah Qazvîni”nin me haz olarak gösterildiği, yerlerde Arabî (şark) rakamlarıyla gösterilen yerler Şefer neşrine aittir.

[1] Hamdullah Qazvîni 112, 167, 169.

[2] İlhâni tarihinin mehdei aynı müellifin eserinde (تاریخ کزیده) darüfînun yazması 153; S. 330) tayin olunuyor : در عهد او [یعنی غزان خان] تاریخ خانی که اکستون در دیوان حساب بر آن : 12 recep 701 senesi 13 Mart 1302 senesine mutabıktır. عشر رجب سنه احدى و سبعمائة وضع کردند. da ise tarihin mehdei 701 senesi 13 Recep perşembe günü gösterilmiştir, ki 15 Mart 1302 senesine mutabıktır (Cod. Muz. As. 603 bbe, f.29a-b) mukayese ediniz: Hammer-Purgstall, Geschichte der İlhane, II, 175, u. 358).

[3] E. Blochet, Introduction à l'histoire des Mongols par Fadl Allah Rashid ed-din, Leyden-London 1910, p. 135. Bu fantastik hesaplar “L. Zimin,”in “Raşid ad-din hakkında yeni malûmat” unvanlı makalesinde Rus lisanna da tercüme edilmiştir (Sredn. Aziya Teşrinsani 1910, sah. 73, not I)

[4] E. Blochet (İbid. P. 299) “djà, à l'époque sassanide, les revenus de l'Iran atteignaient une somme considérable” diyor, fakat müellif unutuyor ki, bütün İslâm müelliflerinin nazârında İran için Sâsâniler devri maddî kültürün en yüksek derecede inkişaf ettiği devir olup bundan sonra memleket o dereceye kat'iyen vasıl olmamıştır.

[5] Zap. Wost. Otd. t. XIX, XXIII.

Müverrih Vassâf وصف Çin hakkında söylerken her „tümen „ in 10,000 „balış„e, her balışın de 6 dinara müsavi olduğundan bahsediyor [1]. Müverrihlerin sözlerine bakılırsa XIII üncü asrın nihayetinde ve XIV üncü asırda İranda „balış بالیش „ üzerinden hesap yapılmamıştır; sikkede vâhid-i kıyasî Gâzan Han tarafından tesbit edilen 2,15 gram ağırlığındaki dirhem olmuştur ki [2], mezkûr hanın pek çok sikkelerine göre de bu bize malûmdur. İranda istimal edilen „tümen„ bu gibi 10,000 dirheme müsavi olacağını zannetmek mümkündür; İran Mogol hükümdarının senevî varidatını 30 milyon dirhem addeden d'Ohsson'nun da fikri böyle olmuş olsa gerek [3]. Lâkin Hamdullah Qazvîni „tümen„ i dirhemle değil, her yerde dinarla karşılaştırmıştır; bu dinar, „Blochet„nin fikrine rağmen, Hülâgûlular ve onların halefleri olan Celâyerliler devrinde mutantan hadiseler [4] münasebetiyle pek mahdud miktarda darbedilen altın dinar olmayıp, „Raşîd ad-dîn„in söylediği gibi, gümüş dinarlardır. Gâzan Hanın fermanına binaen, 3 miskal ağırlığında [5], diğer tabirle her gümüş sikke 6 dirheme müsavi olması lâzımdı. Altı dirhem kıymetindeki dinar hakkında XIV üncü asır müelliflerinden النوبرى [6] ve العمري [7] de bahsediyorlar. Meskûkata ait malûmat gösteriyor ki, Gâzan Han zamanında gümüş paralar $\frac{1}{2}$, 1, 2 ve 6 dirhem kıymetinde darbedilmiştir [8]. Şu suretle „dinar„ memle-

[1] taşbasma 1269 (1852-1853), sahifa 506. Quatremère'de (Histoire des Mongols de la Perse etc. 321) yanlış olarak „mille balischs„ dir, mamafih دمه زاندى kiraati Petrusburg nüshalarının her ikisinde de vardır (Darülfünunun nüshası 4, f. 328a, Kütüphane-i umumî nüshası V, 3. 24, f. 349) .

[2] A. Markov, Katalog Celairidskix monet, SPb. 1897, sah. LXXVIII.

[3] D'Ohsson, Histoire des Mongols, IV, 543. Gösterilen mehzada („Raşîd ad-dîn„in zeyli) bu rakam yoktur. Güvüllüyor ki bu rakam d'Ohsson tarafından, Blochet nin yaptığı gibi, aynı metne göre hesap etmekle çıkarılmıştır.

[4] D'Ohsson, op. c., IV, 464 ve müteakıp sahifelerde nakledilen Raşîd ad-dîn sözleriyle ve Hammer-Purgstall, Gesch. de İlchane, II, 169 s. de nakdedilen Bizans müellifi sözleriyle mukayese ediniz. Diğer bir yerde Raşîd ad-dîn (A f. 385b; d'Ohsson, IV, 344) Gâzan Hanın sehavetinden bahsederken 300 tümen altın dağıttığını söylüyor. Eğer dağıtmak için bu kadar çok altın sikke darbedilmiş olsa bile her halde, aşağıda naklettığımız Hamdullah Qazvîni hesaplarında vergilerin miktarını tayin için bu tümenler nazarda tutulmamıştır.

[5] D'Ohsson, loc. cit. „Raşîd ad-dîn„e göre (A f. 418a): بوزن ميسكوك تين بوزن خرج: كمنند سه مئال بريك دينار. Hammer-Purgstall (Geschichte der İlchane II, 160) „Raşîd ad-dîn„nin 3 miskal hakkındaki sözünü, yanlış olarak altına ait gösteriyor. Miskal hakkında „Markov„un mezkûr eserine (sah. LXXX) bakınız („Abû-Sa'îd„in مئال جم کelimssini havi altın sikkelerinin ağırlığı).

[6] D'Ohsson„da (op. cit., IV, 639) getirilmiştir.

[7] Notices et Extraits XIII, 194 ve 244, yine V. Tizengavzen, Sbornik materialov, otnos. kistori i Zolotoy Ordı, T.I, SPb 1884, sah. 242.

[8] A. Markov, mezk. eser, sahife LXXVIII.

ketin, kıymet itibarile, en yüksek gümüş sikkesi idi. Eğer "tümen,, bu gibi 10,000 dinara müsavi olmuş ise "tümen,,in kıymeti 60,000 dirhem oluyor; filhakika, "Hamdullah Qazvîni,,nin hesabına göre, 128 milyon dirhemün yekûnu kûsur fazlasıyla 2133 tümen teşkil ediyordu [1].

Sikkelerin Gâzan Han tarafından tesbit edilen ölçüsüne pek kısa bir müddet riayet edildi. Abû Sa'îd ابوسعید zamanında, Altın Orda sikkesi gibi, bir dirhem $\frac{1}{2}$ miskal yerine $\frac{1}{3}$ miskal, yani 6 dirhem kıymetindeki sikke evvelce 3 miskal iken 2 miskal oldu [2]. Olabilir ki muahhar İhanlıların dirhemleri de, bilhassa hükümetle görülen hesaplarda, üzerine yazılan eski kıymetini muhafaza edebilmiştir. Gâzan Hanın gümüş dinarı, muhtevi olduğu gümüş (3 miskal) hesabına nazaran, 75 kopeke müsavi olabilir ki, "tümen,, in kıymeti 7500 ruble [*] olarak tayin edilir. Mogol devrinde İranda paranın iştirâ kıymeti, bizim zamanımıza nazaran, elbette çok yüksekti; lâkin bu farkı rakamlar üzerinde tayin etmek imkân çok uzaktır.

"Hamdullah Qazvîni,,ye göre Elcezire, küçük Asya, Gürcüistan ve Kafkasyanın diğer vilâyetleri dahil olduğu halde Gâzan Hana kadar Mogol hükümdarlarının varidatı 1700 kûsur tümen teşkil ediyordu, ki 12,750,000 kûsur ruble demektir. Horasan ise bu vilâyetlere dahil olmayıp Mogol devrinde bu vilâyetin maliye eihe-tinden idaresi İrânın diğer vilâyetlerinden tefrik edilmişti. "Gâzan Han,,ın islahatı neticesinde ahalinin refahı ve saadeti arttıktan sonra bu varidat 2100 tûmene (15,750,000 rubleye) balığ olmuştı, ki aşağı yukarı 25% nispetinde tezayüt etmiş demektir; Hamdullah Qazvîni zamanında ise bu meblâğın yarısı bile toplanmadı. Çünkü dahili kargaşalıklar ve memlekette askerî sevkiyatın sık sık vuku bulmasından dolayı ahali ziraatla iştigal edemediler [3].

Selçuk devrindenberi memleketin refah ve serveti ne kadar

[1] Hamdullah Qazvîni, P; 124.

[2] A. Markov, mezkûr eser, sah. LXXIX. Altın Ordu paraları hakkında, İ.İ. Kaufman" in makalesi Zap. Numizmat. Otd. İmp. Rus. Arch. Ob. T. I, C;I sah. 129 (ayrı basım, sah. 37)

[*] [Harb-i umumiden evvel Rus rublesi Türk parasıyla 12 kuruşa müsavi idi (müfer-cim)].

[3] "Hamdullah Qazvîni"nin metni Asya Müzesi nüshası 603 hbc (en eski nüsha), f. 183b-184a; Darülfünun nüshası 171, f.190b : حقوق دیوانی آن پیش ازین فترات بیرون خراسان که : 183b-184a; Darülfünun nüshası 171, f.190b : آرا سلطنت علی حده است وحساب انجا در عهد مغول داخل سیم ایران نمی کردند و جدا گانه نوشتندی بخند نوبت که جامع الحسب مالک ایران نوشتیم تا اول عهد غزان خان قعصده الله بغفرانه یکهز او وهفتصد و چند تومان بوده است وبعد از ان بسبب عدل غازانی که ولایت روی در آبادانی نهاده بمبلغ دو هزار و صد تومان و کسری می رسید و اکنون هانا بیچۀ ان نباشد چه اکثر ولایات ازین تحکیمات (S) و تردد لشکرها بر افتاد و دست از زرع باز داشتند

azaldığını göstermek için müellif "Risâle-i Melikşâhî رساله ملكشاهى" nam eserden [1] Selçuk devrinin varidatını naklediyor ki o zamanın "Kırmızı altın," hesabıyla 21,500 tûmen dinardan fazla olmuştur; Selçuk devrinin altın dinarı Mogol devrinin $2\frac{1}{5}$ (gümüş) dinarına müsavi (yani 14 dirhem?) olduğundan bu meblâğ Mogol hesabına göre 50,000 tûmenden fazla bir yekûna (yani 375,000,000 rubleden fazla?) balığ olacaktır [2]. Selçukîler devrinin de Sâsânîler devrine nisbetle inhitat devri olduğu aynı yerde gösterilmektedir. "Xusrev Pervîz,"in 18 inci sene-i saltanatındaki (607-608 milâdî) varidatı olarak "İbn Xurdâbih ابن خردادبه" [3] ve "Tabarî,"deki [4] rakamların (420 milyon) aynı naklolunuyor; bununla beraber dirhem yerine "kırmızı dinar," zikrediliyor, ve bundan dolaydır ki ilk me hazların gösterdiği meblâğdan daha fazla bir yekûn hasil oluyor. Müellifin bu kaydı onun eski devirlerin ve ayrı vilâyetlerin varidatı hakkındaki sözlerine karşı kuvvetli şüpheyi dai oluyor. Bilhassa müellif ilk me hazlardan hakikî rakamlar göstermediği zaman bu şüphe daha kuvvetli oluyor. Selçukîler devrine ait altın dinarın kıymeti hakkında kat'î malûmat yoktur [5]. Olabilir ki eksik ayarlı Selçuk dinarı [6] Mogolların $2\frac{1}{3}$ gümüş dinarına müsavi olmuştur; lâkin Selçuk hükümdarlarının varidatı 215 milyon dinara balığ olabileceğini tasavvur etmek müşküldür. Bu rakam Abbâsî halifelerinin en parlak devrinin bütçesini bile geçmektedir [7].

İlhanlı hükümdarlarının varidatını muasırları olan Avrupa hükümdarlarının varidatıyla mukayese etmek kültür tarihi nokta-i nazarından pek şayan-ı dikkat olurdu; lâkin feodal bir memleketin reisinin varidatını kat'i bir surette hesaplamak pek müşkül-

[1] Bu eser hakkında bakınız Zap. Vost. Otd. XIX, 131.

[2] Hamdullah Qazvîni, I. c. : «در رساله ملكشاهى آمده که در عهد سلطان ملكشاه سلجوقى بيست و يك هزار ويانصد و چند تومان زر سرخ بوده و دينارى زر سرخ را دو دينار و دو دانگ حساب کردندى بجهت هزار تومان و كسرى بودى خرايى كه آبادانى جهسان ازين قياس توان كرد و شك نيسست خرايى كه دو نهوز دولت مغول اقتاد و قتل عام كه در آن زمان رفت اگر تاهزار سال ديگر عييج واقعه حادث نشدى هنوز تدارك پذير نبودى و همين تان حال ترفيق كه پيش ازان واقعه بود على الخصوص درين زمان از كثرت وقوع حدثان

[3] Bibl. Geogr. Arab. IV, 10, 6 ve müteakıp sah.

[4] Tabarî, I, 1042, 2 ve müt. sah.

[5] A. K. Markov benim dikkatimi «H. Sauvaire»in «Matériaux pour servir à l'histoire de la numismatique et de la métrologie musulmanes» (Journ. Asiat. 7, XIV, XV, XVIII, XIX) unvanh eserine celbettî. Fakat bu eserde çok kısa ve karışık malûmat verilmektedir. O cümleden, müverrihlerin sıklık zikrettikleri Selçuk sikkesi olan دينار و كسى hakkında verdiği malûmat (Jour. As. 7, XV, 453).

[6] Zap. Vost. Otd. Ar. O. IV, 298.

[7] İbid. IV, 130.

dür. Muasır kapitalizm hakkında“Sombart,,ın maruf eserinde [1] getirilen malmata “D. Grimm,, benim dikkatimi celbetti. Bu malmattan görölüyor ki 1311 senesinde Fransanın adf varidatı bu günkü frank hesabıyla yalnız 3 milyona yakın, İngiliz kralının varidatı 1300 senesinde 4 milyondan bir az fazla meblâğ teşkil etmiştir (“Sombart,,ın yaptığı hesaplar kendi tarafından nakdedilen rakamlarla mutabik gelmiyor) .

Hamdullah Qazvîni ayrı ayrı vilâyetleri sayarken Mogollar devrindeki idarî taksimatı takip ediyor. “Anı,, Mogollar devrine kadar olduğu gibi, merkezi Tiflis olan Gürcüstanı dahildi. Gürcüstan (كرجستان و انجازه) İlhanın hazinesine 120 tümen ve 2000 dinar veriyordu ki bu meblâğ Rus parasıyla 901.500 ruble demektir. Evvelki (gürcü) padişahlar zamanında vilâyetin varidatı 500 Mogol tümenine (3.750.000 rubleye) müsavi idi [2] . Birinci rakam gösteriyor ki Gürcüstan varidatı itibarile diğer Mogol ülkelerinden, bilhassa komşu vilâyetlerden, mühim derecede yüksek olmuştur. Diğer vilâyetlerin varidatına ait daha büyük rakam yalnız Küçük Asya (330 tümen = 2.495.000 ruble) [3] İrak-ı Arap (300 tümen-den fazla=2.250.000) [4] ve Fars (287 tümen , 1280 dinar = 2.153.460 ruble) [5] için gösteriliyor. Gürcüstanla komşu olan ülkelere gelirsek Şirvandan 11 tümen 3000 dinar (= 84.750 ruble) [6], Errandan 30 tümen 3000 dinar (= 227.520 ruble) [7], Büyük

[1] W. Sombart, Der moderne Kapitalismus, Bd. I, Lpz. 1902. S. 241 f.

[2] Hamdullah Qazvîni, p. ۲۲۹.

[3] Darülfünun nüshası 171, f. 214b. Bilhassa küçük Asyanın böyle çok irat getiren vilâyet olması imkânız görülebilir; hatta Cazan Han zamanında bile bu vilâyetten yalnız 60 tümen (450,000 ruble, mükayese ediniz d'Ohsson, IV, 204 ve Zap, Vost. Otd. XVIII, 0128) geliyordu. M. Th. Houtsma Mogol istilâsının neticelerinden en göze batan bir misal olmak üzere Küçük Asyanın başına gelenleri gösteriyor, „das vor dem Einfalle der Mongolen eins der reichsten Laender war, von ihren Kriegszügen verhaeltnismaessig wenig zu leiden hatte und dennoch von ihrem Steuersystem vollstaendig zu Grunde gerichtet wurde“ (Gött. gel. Anz. 1896, N. 9, p. 713, galiba d'Ohsson IV, 204 ve müteakıp sah. istinaden). Eğer“Hamdullah Qazvîni,,nin rakamları fiivaki asıl vesikalardan alınmış ise“Timurtaş,,ın idaresi (1317-1327) iyi olup „memlekete başka bir şekil vermiş” olduğunu itiraf etmek lâzım olur (d'Ohsson, IV, 688, Raşid ad-dinnin zeyline, A f. 516b, göre: و این ولایت بنامت و این خرابی رسیده بود و حالا بدولت سلطان مجال عمارت باز رسیده است). ‘Omari (Notices et Extraits, XIII, 378) kaydediyor ki hatta İlhani devletinin büsbütün inhilâli devrinde (Abû Sa‘îdin vefatından sonra) bile Mogollar Küçük Asyadaki Timurtaş devrinde mâlik oldukları, vilâyetlerden hiç birini kaybetmediler.

[4] Hamdullah Qazvîni, sah. ۱۴۲.

[5] Darülfünun nüshası 171, f. 221b.

[6] Hamdullh Qazvîni, p. ۲۲۷

[7] İbid. ۲۲۳. ۴۰۰ yerine ۴۰۰ tab hatasıdır (Darülf. nüshasında 171 f. 213 a ۴۰۰).

Ermenistandan (ki o vakit bu ülkenin merkezi Van gölü sahilinde vaki Ahlat şehriydi) 39 tümen (= 292.500 ruble) [1] varidat geliyordu. Hazineye İranın diğer büyük vilâyetlerinden Kirman 67 tümen 6500 dinar (507.375 ruble)[2], İsfahan 50 tümen (= 375.000 ruble)[3], Hozistan 32½ tümen (243.750 ruble)[4] veriyordu. Gürcüstanın evvelki padişahlar zamanındaki varidatı meselesine gelince. "Hamdullah Qazvîni'nin mevsuk malûmattan istifade ettiği şüphelidir [5]; mamafih diğer vilâyetlerle mukayese edilirse rakamlar yine Gürcüstanın lehinedir. Bizim müellifin verdiği malûmata göre Mogol devrinden evvelki varidat rakamlarıyla Mogol devrindeki varidat rakamları arasındaki fark diğer vilâyetlerde daha mühim ve daha büyüktü.

Gâzan Hanın cülûsuna kadar İranın bulunduğu vaziyete dair Raşid ad-dîn رشيد الدين in[6] verdiği malûmattan açıkça görülüyor ki memleketin harap olmasının sebebi vergilerin fevkalâde ağırlığı değil, belki onları tahsil usullerinin ve ahalinin bir defa tediye ettikleri vergilerin tekrar alınmaması için teminatın (garanti) yokluğu idi. Mahallelerde vergi toplandığı halde hazineye gönderilmiyordu; hükûmet bu gibi yerleri vergilerini vermeyen yerlerden addediyor ve hazineye mal ve eşya veren müteahhitlere paraları havale (assignation) ile tediye olunuyordu. Bu havaleler mucibince tediye bahanesiyle—ki filhakika hiç bir tediye filân yoktu—ahaliden tekrar para alınıyordu. Kitabede zikredilen "kanunsuz havale," [7] (حوالات ناواجب) kaydı işte bu gibi vak'alara dair olsa gerekir.

Adi ahalinin vaziyetine nazaran, kendilerini Mogol hükûmda-

[1] İbid, ۲۳۱

[2] Darülf. nushası 171, f. 230b.

[3] Hamd. Qazvîni, p. ۱۷۱.

[4] Darülfünun: nûshası 171, f. 220a.

[5] İ. A. Djavahov benim dikkatimi "Plano Karpini,"nin haberine (Tatarlara seyahat kûliyatı, Yazıkov neşri, sah. 190) celbettii. Bu habere göre istilâlarının ilk senelerinde Mogollar Gürcü ve Abhazlarından 40 ve 50 iperper (yperperorum sive Byzantiorum) alıyorlardı. Küçük Asyanın مملكة الازباج da gösterilen vergi rakamları (Zap. Vost. Otd. XVIII, 0128: 20 tümen 200,000 dinar yahut 1.200.000 dirhem) ve "Speculum historiale" de (d'Osson, III, 83 : 1.200.000 iperper) gösterilen rakamları karşılaştırılırsa görülüyor ki, "Speculum historiale," de "iperper," yani altın sikkeler (V. Langlois, Essai de classification des suites monétaires de la Géorgie, Paris 1860, p. 48 sq.) Selçuk dirhemleri yerine zikredilmiştir; aynı kıymette olan dirhemler Gürcüstanda da darbolunuyordu (onlar hakkında Zap. Numizmet. Otd. I. R., Ar. O. t. I, cüz IV, sah. 121 ve müteakıp). Eğer "Plano Karpini" de de dirhem nazarı itibare alınmış ise, İlhanların "Gürcüstan,"dan aldıkları vergi ilk istilâ zamanında Mogolların aldıkları o ehemmiyetsiz vergiden çok oluyor.

[6] D'Ohsson, IV, 370 ve müteakıp sah.

[7] حوالة istilâhım d'Ohsson (IV, 371 ve müt.) "assignation" kelimesiyle ifade ediyor

rı sülâlesine mensup birinin yahut Mogol beylerinin himayesi altında bulunduran şahısların ve cemiyetlerin vaziyeti, nisbeten, daha iyi idi. Hühûmetten, filvaki vermedikleri mal ve eşya için para koparmak, hazineyi dolandırmak isteyen şahıslar bu gibi himayeyi az bir hizmet mukabilinde kazanıyorlardı [1]. Bu gibi himaye kazanmak isteyenler az mükâfat mukabilinde oğullarını şehzade ve yahut beylerin tasarrufu altına veriyorlardı [2]; bu adamlar hamilerine istinaden sahte vesikalarla diğerlerin meşru mülkleri olan topraklarını zaptetmek için mahkemelerde dava açıyorlardı [3]. Pek tabiidir ki vergi tahsildarlarının keyfi muamelelerinden kurtulmak için şehir ve köy cemiyetleri hükümdar sülâlesi azalarından birinin taht-ı himayesine girmelerini daha faydalı buluyordu. Bunun içindir ki sülâle azalarından yahut beylerden birinin “malikâne,,si sırasına geçmek “hımaye,, telâkki ediliyordu [4]. Bu gibi “hımaye altına girmek,, vak’aları yeni su-i istimalle memba teşkil ediyordu; muayyen ve kat’i vergi listelerinin yokluğundan istifade ederek tahsildarlar, bu “hımaye,,li yerlerin hissesine düşen meblâğdan daha fazla bir meblâğı “divan,, ın varidatından (yani hükümet hazinesine teslimi lâzım olan meblâğdan) çıkarıyorlardı [5].

Gerek muayyen bir mntakanın hükümdar sülâlesine mensup zatların malikânesi addedilmesi ve gerek ayrı şahısların [6] bunlara tâbi bulunması aynı “incu,, [7] ıstılahıyla ifade olunuyordu.

ki bu kelime kitabede de vardır, “Raşid ad-dîn,,in şu ibaresiyle mükayese ediniz, A f. 404 b: *و در خراسان ازان حوالات ده عشت باقی بودی و اینچیان واریاب حواله براته در دست بدیوان آمدندی*. Bu cümleden görülmüyor ki, bu muameleye *حواله* ve ona dair verilen vesikaya da *براته* denilirdi. Vilâyetlere ve ayrı şahıslara tarh-ı tekâlif münasebatıyla arzedilen taleplanelere de *حواله* denilirdi; mükayese ediniz; Vaseâf, taşbasma 317 sah: *شیراز حوالت فرمود: صد تومان زر برانجوه* daha aşağıda *هر محکس را که* (A f. 487a) : *و چوهی را که برتومان عراق حوالت و نه بود* : *دستور الکاتب Dustür al-Kâtib* می گرفتند *صد دینار و دو بیست دینار* بروحواله می کردند : *و چوه و بروات و حوالات دیوانی را نیکوتر صورتی از رعایا حاصل کرده* *مجلسان دهله*

[1] D’Ohsson, IV, 390.

[2] İbid IV, 398.

[3] ibid. IV, 454; bundan dolayıdır ki, hükümdar sülâlesi azalarına ve beylere arazi davasına müdahale etmek ve davalı araziyi satın almak menedilmişti (ibid. IV, 447 ve müteakip).

[4] “Raşid ad-dîn,,nin tabiri (A f. 410a): *موضعی کرده باشد*.

[5] D’Hhsson, IV, 382.

[6] D’Ohsson „en servage,, (IV, 398) sözleriyle “Raşid ad-dîn,,nin *با چوهی* tabirini ifade ediyor; burası (A f. 413 b) Qnatremèrede (Histoire etc. p. 131) getirilmiştir.

[7] Bu kelime Farslar tarafından böyle telâffuz edilmiş olsa gerek. Türk ve Mogol lisanının kanunu ise bu kelimenin başkaca telâffuzunu talep eder. Benim bildiğime göre bu

“Ani,, şehri de böyle muntakalardan madut idi. Bizim kitabemizde buna dair kayıt bulunmuyorsa da, büyük şehir kapılarında birinin üzerinde bulunan ermenice kitabede “paytaht Ani *hasincu* olmuştur,, denilmiştir [1]. Burada “incu,, istilâhının arapça sıfat olan “hâs,, kelimesiyle birleşmesi Ermenilere ait olmayıp, “Raşid ad-dîn,,de mükerreren tesadüf edilen, o zamanın resmî istilâhatından alınmıştır. “Katrmer,, tarafından [2] getirilen Argon Hanın “hasincu,, su hakkındaki sözlerden başka biz yine Gâzan Han tarafından satın alınan ve hanın keptavul(hassa askeri)ları ve “hasincu,,su olan Mogol esirlerine ait sözleri [3] ve her “orda,,nın(yani bütün şebzade ve hatunların saraylarının)masarfına “hasincu,,sundan bir muntaka tayin olunduğu hakkındaki kaydı getirebiliriz [4]. “İncu,,dan addedilen muntaka ve şahısların hukukî vaziyetine dair kat’i malûmata malik değiliz. Gâzan Hanın, Raşid ad-dîn tarafından nakledilen, nizamlarında “incu,, olan arazi “divanî denilen araziye mukabil zikrolunuyor; hususî şahısların emlakinden olan arazi ise yine ayrıdır [5]. Yukarda naklettığımız cümlelerden görüldüğü veçhile “incu,, yerlerin varidatı “divan,,a yani devlet hazinesine ait olmayıp padişahın ve sülâlenin diğer azalarının sarayları idaresine, ihtimal Mogol askerlerinin de işesine, sarfolunuyordu. “İncu,, yerlerin idaresi için hususî “divan,, mevcuttu [6]; mümkündür ki XIV üncü asırda “büyük divan,, istilâhı bu “divan,,için kullanılmış olabilir[7]. Mamafî “Raşid ad-dîn,,de “büyük-divan,, istilâhı “incu,, yerleri idare eden divan için değil

kelimenin ne etimoloji menşei ve ne de telâffuz şekli bu güne kadar halledilmemiştir. Mukayese ediniz: Radloff, Türk lûgatinde “ençi,, “inşü,, ve onun “inçü,, şeklinde transkripsiyonu (Uigurische Sprachdenkmäler, p. 30).

[1] Zap. Vost. Otd. Ar. Ob. VIII, 77 ve müteakıp.

[2] Quatremère, Histoire..., p. 130.

[3] Raşid ad-dîn, A f. 426a: جہلہ کیتاؤل و ایجوی خاص کشته ملازم باشند. Mukayese ediniz: d’Ohsson, IV, 431. “Keptavul” istilâhı hakkında benim eserim “Mogol istilâsı devrinde Türkistan” II, 412, not 4.

[4] Raşid ad-dîn A f. 432a: فرمود که جهت شراردوی از مواضی ایجوی خاص ولایتی معین کردانیده . از دیوان مفروز کنند .

[5] Raşid ad-dîn, A f. 438a: این ولایت خراب و دیجهای پاریکه ملک پدران مانوده و از ان ماحست و سومت. Mukayese ediniz d’Ohsson IV, 417. Başka misaller “Quatremère,,de, op. cit., p. 131.

[6] Katrmer, op. cit., p. 130 (“Vassaf”a istinaden):

[7] “İncü” müellifi, “Muhammed Şebangeral”nin ایجوی kelimesini tarifi de bunu gösteriyor (bunun hakkında bakınız “Mogol istil. devrinde Türkistan” II, 47): ایجو مال خاص پادشاه. (Asya Müzesi nüshası d 566, f. 231).

yalnız devlet kalemi ve devlet hazinesi daireleri için istimal edilmektedir. [1].

“İncu,” arazinin ve şahısların imtiyazları kanunda nasıl teyit edilmiş olursa olsun, umumiyetle gayr-i mazbut olan Mogol devletinde, şehzade ve beylerin sıklıkla idam edildikleri bir memlekette bu imtiyazlara her ve her zaman riayet edilmiş olduğunu tasavvur etmek çok müşküldür. Çin Türkistanından elde edilen vesikalar meyanında Orta Asya hanlarından “Tuqluq Timur,”a (1348-1362/3) [2] verilen câlib-i dikkat bir şikâyetname vardır. Bu şikâyetnameye göre Mogollardan evvelki zamanlardanberi eski hanlar zamanında “kılan,” tekâlûfû “incu,” bahçıvanlarından (yahut bahçe sahiplerinden) alınmıyordu; şimdi ise, onlar için bu ağır zamanlarda, muzaaf vergi [3] talep ediyorlar. Şüphe yoktur ki aynı hallerin diğer Mogol memleketlerinde de vaki olması lâzımdı.

Bizim kitabemizde tesadüf edilen aynı “kılan,” istilâhı şarkî Türkistan vesikasında da istimal edilmiştir. İran Mogol devletinin kitabe işlerinde bu kelime, galiba, pek nadir kullanılmıştır. Biz bu kelimeyi “Raşîd ad-dîn,”de iki yerde bulduk; birincisi Gâzan Han tarafından kadı, ulema ve Ali ahfadının, “büyük yarlığı,”a binaen, “kılan,” ve “kobcur,” [4] vergilerinden muaf tutulması hakkında

[1] Raşîd ad-dîn, A f. 407b, 410a (d’Ohsson, IV, 380 ve müt.) ve diğer yerleri.

[2] Bu han hakkında bakınız benim “Pamjatnaja knigka Semireç. oblas. Statist. kom., II, 142 ve müteakıp., sahifelerdeki makaleme; onun mezarı hakkında benim “Otçet o pozadke v Sred. Aziyu,” (Petersb. 1897), sah. 65 ve müt., yine Zap. Vost. Otd. XV, 0132; XVI, sah. XIV; XVIII, 277.

[3] W.Radloff, Uigurische Sprachdenkmaeler, N.22, sah. 28-32. Bu makale “Radloff”ün eseri intişar etmeden evvel yazılmıştır. Müellifin lütfen verdikleri matbu sahifelerden istifade ediyorum.

[4] D’Ohsson, IV, 446 “ni colan, ni coitchour” (4 üncü cildin her yerinde bu kelime böyle yazılmıştır; 2 inci cildin 264 üncü sahifesinde ise aynı istilâh “countchour” yazılmıştır; Hammer-Purgstall, Geschichte der Héhane, II, 170 “Koitschur,”). “Raşîd ad-dîn”in metni (Af. 395b) چون حکم یرلیغ بزوک آستکه قضاة ودانشمندان وعلویان قیلان وقبچور تدهند فرمودیم که برآن موجب: Kendine göre bir nevi “kanun-ı esasi” mahiyetinde olan “büyük yarlığı,”a istinat edilmesi câlib-i dikkattir. Vassâf bu manada یرلیغ تنکمال istilâhını kullanıyor, ki onun sözüne göre bu kelime “hükim-i külli,” demektir (حکم کلی, taşbasma, sah. 470). Saltanatının hidayetinde “Ulcaytu,” (1304) şeriat kaidelerine ve eski Mogol hanlarının fermanlarına riayet edilmesi hakkında یرلیغ تنکمال ilân ettiği de bu münasebetle zikrolunuyor. Aynı zamanda büyük bakanın elçileri Mogol devletlerinin federasyonunu teklif eden یرلیغ تنکمال getirdiler (ibid. sah. 475). Çinde hükümetin emirlerini یرلیغ تنکمال ile mukabele ederek kontrolden hususî memurlar vardı. Buna uymayan emir ve hükümleri reddederlerdi (ibid. p. 498: یرلیغ منحرفی باشد [burada تیغال] از قانون تنکمال). (برآن بازخواه رود وفرماینددر منشور عنزل دهند).

verdiği fermanında; ikincisi, saraydaki avcılarının adedinin azaltıldığına dair söylenen hikâyede [1]; bunların taht-ı himayesinde bulunanların bu anden itibaren "kılan," vergisiyle muvazzaf olanlar sırasına geçtikleri zikrolunuyor [2].

Bidayette "kılan," ile "kopcur" قوپچور, arasında ne gibi fark olduğuna dair malûmatımız yoktur [3]; şarkî Türkistan vesikasının ifadesine göre "kılan,"ın ekilen araziden ve umumen köylü ahalden alınan vergi olduğunu anlamamız icap eder. Bunun mukabili olan "kopcur," kelimesiyle, Quatremère'in gösterdiği gibi [4], yaylalar ve yaylalarda beslenen davarlardan alınan 1% vergi tesmiye olunuyordu. Şu suretle "kopcur," ıstılahın bidayetteki manasıyla, başlıca göçebelere alınıyordu. İran Mogol devletindeki Mogolların, askerî sınıf teşkil ettikleri halde, "kopcur," tediye ettiklerinin sebebi de bununla izah olunur [5]. Mamafî "Quatremère," tarafından nakledilen "Cuvaynî," metninden görüldüğü ki daha Mogol İmparatorluğunun inhilâlüne kadar, Münkü Hanın zamanında bile, raiyyeden toplanan nüfus vergisine de "kopcur," denilirdi. Yine Quatremère tarafından "Devletşâh,"tan nakledilen İran şairinin şiirinde de "kopcur," aynı manada istimal edilmiştir. Vergiler hakkındaki 1304 senesi fermanında [6] imtiyazlı olmayan sahalardan mutat usullere göre toplanan [7] vergi tekâlûfû üç neve ayrılmıştır: 1) Kopcur ve köylü ahalden alınan vergidir ki, senede iki defa tediye edilir [8]; 2) kopcur ve sahravflerden (göçebelere) alınan vergidir ki, sene başında bir defa ödenir [9]; 3) damga; bunun miktarı, muvazzaf olan her mahal için hususî surette tayin edilmiş ve bir tahtaya yazılıp mezkûr mahallin ka-

[1] D'Ohsson, IV, 440 ve müt.

[2] Raşid ad-dîn, A f. 436a: "وآنکه در حمایت ایشان بودند داخل قلان شده اند."

[3] W. W. Radloff Kilan kelimesini „haraç, vergi, yasak," manalarıyla izah etmiştir (Lûgatine bakınız); "قوپچور," kelimesi ise lûgatte hüsbütün getirilmemiştir (mükayese ediniz Uig. Sprachdenkmaeler, sah. 9. Kiptschur, Mogolcada hübeur, Trudy Vost. Otd. Ar. Ob., XVI ilâve A). "Budagov,"un lûgatinde قوپچور kelimesi Quatremère'e göre izah ediliyor.

[4] Quatremère op. cit., p. 256 ve müteakap.

[5] D'Ohsson, IV, 420 („Raşid ad-dîn"de A f. 422b).

[6] Bunun hakkında bak. yukarıda 1 inci sahifaye.

[7] Bundan başka zikredilenler yalnız şunlardır: 1) "haraç"; bu eskiden (از قدیم) bazı yerlerden sene başında alınıyordu; 2) „haraç"; bu bazı yerleden, „Bagdad"taki gibi, yazın mahsulât çağında alınıyordu; 3) yayla ve kışla için hizmet (صیغه وشتویه) eden sıcak ve soğuk yerlerde (کرمسیر و سردسیر) şahsî eşya ile ödenen vergiler.

[8] Raşid ad-dîn, A f. 411b (muk. d'Ohsson, IV, 385 ve müt.): "ده نشان که عادت آنست که در سال بدو قسم می رساند."

[9] ibid.: "قوپچور و متوجهات صحرائشینا که عادت که بیک نوبت دواول سال جواب کوند."

pısına asılmıştır [1]. Bu metinden anlamak mümkündür ki, bilâvasıta tarhedilip gerek zürradan ve gerek göçebelere toplanan vergilere, şehirde toplanan—bilvasıta tarhedilip ticaret mallarından damga suretiyle alınan—vergilere ayrı olarak “qop-cur,” denilmiştir.

“Damga,” ıstılahıyla, d’Ohsson [2] un isbat etmeğe çalıştığı gibi, yalnız “droits de douane et de transit,” ifade edilmiş değildir. Bu manada “tamga = damga,” Acemlerin “bac,” ıstılahının müradıdır ki islâmın ilk devrelerinde Arap müellifleri tarafından da istimal edilmiştir [3] ve lûgat kitaplarında bazen bu kelimeyi “tamga,” kelimesinin aynı addetmişlerdir [4]. “Baç,” kelimesi bizim kelime-memizde kullanılmıştır; ermenice kitabelerden görüldüğü veçhile o kelime mahallî ahali tarafından da istimal edilmiştir [5]. Bundan başka şehirlerdeki, mastaba ve humarhaneler de dahil olduğu halde, ticaret ve sanayi müesseselerinden alınan bütün vergilere de “tamga,” denilirdi [6]. Buna göre “tamga,” mefhumuyla yalnız yol ve yol vergisi mefhumları değil, belki daha fazla şehir ve şehir vergileri mefhumu merbuttur (“tamga,” tahsildarlarına “tamgacı,” denilirdi). Bunun içindir ki “Raşid ad-dîn,” de [7] şehir tamgası ve “şehir tamgacıları hakkında söyleniyor; “Celâyerler,” in yarlıkları mecmuasında yeni “tamga müdürü,” tayinine dair bir ferman vardır. Fermana göre “filân şehrin tamgası,” müstait müdürün yokluğundan ve bundan istifade eden küçük memurların namussuzluklarından dolayı, hazineye teslim edilmediği bu tayine sebep olarak gösterilmiştir [8].

Bu nevi şehir vergileri hakkında, elbette, şeriatte hiç bir kayıt yoktur. Bunun içindir ki islâm hukuku mümessilleri (fakihler)

[1] ibid. : ماخوذات تمغا بموجبی که هر يك على حده مناسب هر ولایت به ظاهر نوشته شد. بر لوح نویسدند . و بر دو هر موضعی که بدان تمغا مخصوص باشد بنهند .

[2] D’Ohsson, IV, 386. Bu sözler turnak içine alınmıştır, lâkin “Raşid ad-dîn”e ait değildir.

[3] Bibl. Geog. Arab. VII, 168, I. 3 (İbn Rüste). Arapların شربية kelimesiyle (Bibl. Geog. Arab., IV, 285) ve Liber Mafatih al-ülüm, ed. G. v. Vloten, Lugd. Batav. 1895, p. 59, I. 10) aynı manayı ifade ediyordu.

[4] Budagov Lûgatinde طامغه (tamga) (باج کیرنده = tamga).

[5] Brosset, Les ruine d’Ani, p. 11 ve müteakıp (tercümeye “douane”).

[6] Mukayese ediniz: Vassâf, taşbasma sah. 521 (Sultan Ulcaytunun fermanı) : و تخار : خانهها و مصطبههارا قفل ایطال کنی . بر دو نهند و تمغای آن از قلم دواوین منجط و مسقط تصور کنند.

[7] Raşid ad-dîn, A f. 405a شهر تمغای شهرها f. 419a.

[8] درین وقت چون عرضه داشتند که تمغا های فلان شهر بسبب آنکه متصرفی f. 197b, دستورالکتاب ضابط و کافی موجود نیست اکثر اموال آن در محل تلف می افتد و بشیکجیان و عمله خان بدل خود تصرفات می نمایند . واجب آمد بتدارک آن هتاهم نمودن .

nazarında bu vergiler şeriat emirlerine hilâf olan tekâluften olup bunları ilga etmek sevaplı bir iş addolunuyordu. Ölüm ve yahut bir felâketin vuku bulacağını hissederek günahlarından tevbe etmek zaruretini duyan padişahın altın ve gümüşten mamul sofrâ takımlarını imha etmekle beraber “tamga,,yı da ilga ettiği zikrolunuyor. Kuvvetli hükümdar Dana-Sanga ile muharebesinin arifesinde “Babur,, da “ne şehirlerde ve ne köylerde, ne yollarda, ne geçitlerde, ne menzillerde, ve ne iskelelerde,, bundan sonra “tamga,, alınmamasına dair bir ferman neşretmişti [1]. Baburun ahfadı da Hindistanda birkaç defa “tamga,,nın ilgası hakkında fermanlar neşretmişlerdir. Lâkin, aynı tedbirin daima tekrar edilmiş olması gösteriyor ki, bu men hakkındaki fermanlara pek az müddet riayet edilmiştir [2]. Zaten hazinenin en mühim varidat membaini teşkil eden bu vergiden imtina etmek pek müşküldü. İran Mogol devletince “tamga,, varidatın en mühim maddesi idi [3].

Bizim kitabemizin metni gösteriyor ki, “Ani,, ahalisinden yalnız rüsumat ve “tamga,, vergileri tahsil edilmesi emrolunup “kılan,, ve diğer vergilerin alınması su-i istimâl addedilmişti. Mümkündür ki “Ani,, şehri “incu,, olmak münasebetiyle doğrudan doğruya tarhedilen vergilerden muaf tutulmuştur; mümkündür ki hükümet diğer şehirlerde ittihaz ettiği tedbiri “Ani,,ye de tamim etmiş olabilir. “Hamdullah Qazvîni,, bir çok şehirlerin “divana karşı tekâlûfû tamga ile mukarrer,, olduğunu söylüyor (تمغای دیوانی) ; bununla beraber bu yalnız Tebriz, Sultâniye, İsfahan ve Şiraz gibi büyük şehirler hakkında değil, Fırat sahillerindeki Hille ve Elceziredeki Vâsıt gibi ehimmiyeti az olan şehirler hakkında da söylüyor [4]. Bazı vak’alarda yerine göre rakamlar da naklediyor. En ehimmiyetli “tamga,, elbette, merkez şehir olan Tebrizin idi, ki her sene hazineye 115 tümen (862,500 ruble) varidat getiriyordu [5]. Diğer şehirlerin “tamga,,sı epeyce azdı; Şiraz 450,000 dinar (337,500 ruble) [6], İsfahan 35 tümen

[1] Babur-Name, Beveridge neşri, f. 314.

[2] Elliot, History of India, VI, 493.

[3] D’Ohsson, IV, 401; Raşid ad-dînin metni (A f. 414b): تمغاه که تقدیرین اموال عمالک است: Müellifin sözüne göre, Gâzan Han zamanına kadar bu meblâğ hazineye muntazam surette teslim edilmiyordu. Çünkü pek çok olan hükümet postacılarının işesi için şehrin kendi içinde sarfolunuyordu. Bazan bu postacıların talepleri okadar büyük oluyordu ki, tangalardan yakasını kurtarmak için firar etmek mecburiyetinde kalırdı.

[4] Hamdullah Qazvîni, sah. ۱۵۴ ve ۱۶۶.

[5] İbid., sah. ۲۰۸.

[6] Darülfünun nüshası 171, f. 222 b. Dinarların tümene tahvil edilmesinden bun-

(262,500 ruble) [1], Sultâniye “hanın karargâhı orada bulunduğu zaman,, 30 tümen (225,000 ruble)[2] hasılat getiriyordu. Ermenice kitabeden görülüyor ki rüsumat müdürü bazı müesseseleri, galiba ayrı şahısları da, rüsumattan muaf tutmak hakkını haizdi [3]. Anlaşılan “tamga,, hükûmete bir miktar meblâğ teslim etmeği iltizam eden muayyen bir şahsa, mültezime havale edilmiş, mültezim de iltizam ettiği miktardan çok fazla meblâğ tahsil edebilmiş ve bunun içindir ki kendisi mutazarrır olmadan bazı mükellefleri tediye den muaf tutmak imkânını bulmuştur. Mogollara kadar da böyle idi; bir şahsın himayesiyle haraç tediyesinden muaf tutulduğu hakkında “Firdevsi,,nin bir şiiri meşhurdur. Bu hami şahıs, “Nizâmi-i ‘Arûzi,,ye göre, “Tûs,,ta tahsildar (عامل) dı [4].

A. D. Rudnef tarafından bana lütfen verilen bir izaha göre Mogolcada “nemerî تارى,, , Golustonski lûgatine göre (I,13), “ilâve, ziyade, lâhika,, manasındandır. Demek ki burada söz fevkalâde vak’alar münasibetiyle ahaliden ilâveten alınan vergi hakkında olması lâzımdır. Filhakika, تارى kelimesinin bu manada kullanıldığını ben “Vassâf,, ın 1296 senesi vukuatına ait naklettiği hikâyeyi bulmağa muvaffak oldum. Bu vakitlerde orta Asya Mogollarının çapullarını defetmek için Horasana çok asker gönderilmişti. Bu vak’adan evvel sekiz ay esnasında padişahlık iki defa bir elden diğerine geçti (Vassâfa göre “üç padişah tahta çıkmıştı,,) ve iki defa muhtelif taraflara pek çok asker sevk edilmiştir. Bunun neticesinde hazine de para kalmadı. Binaenaleyh ekser vilâyet, bilhassa “Fars,, ahalisine “avans ve nemerî,, talep ederek müraceat ettiler, davar sahiplerinin onda iki davarını zaptettiler [5].

ların altın dinar olması mümkündür; eğer böyle ise bu daha mühim bir meblâğ teşkil eder.

[1] Hamdullah Qazvini sah. ۱۶۹.

[2] İbid. ۱۷۸: اکرادوها آبخا بودی. Han ve diğer şehzadelerin saraylarının şehirde bulunması, elbette, tüccarları celbediyor ve şehrin varidatını çoğaltıyordu.

[3] Brosset, Les ruines d’Ani, p. 12 et 51.

[4] The Chahar Maqala etc., transl. by E. G. Browne, Hertford 1899, p. 79-80; Chahar Maqala ed. by Mirza Muhammad, Leyden-London 1910, p. 48.

[5] Taşbasmasına göre metin (sah. 326): چون وجوهی در خزانه نبود چه آن سال در مدت هشت ماه: برکوشة يك نذت جلوس سہ پادشاه اتفاق افتاد و دونوبت در چهار سوی مملکت رکوب چریک بزرگ دست داد تا چاہے بریشتر اعمال خصوص فارس خطاب تقدمه و تارى رفت و مواشئ را از دہدو گرفتند. Kütüphane-i Umumi nüshasında V, 3, 24, f. 221a de تارى داری, Darülfünun nüshasında 4, f. 205 b: شہاری. D’Ohsson (IV, 156) “par anticipation” olarak para toplandığını söylüyor. “Vassâf” a yazılan “Ferhenk” kitabında تارى kelimesinin (taşbasma sahifa 704) fantastik bir surette “kurt avlamak için yapılan siyah ve beyaz noktalar, çizgiler ve mahaldir ki oraya koyun bağlarlar,, (تارى نقات)

Raşid ad-dîn bu sefere [1] dair söylediği hikâyede fevkalâde vergiler hakkında bir şey kaydetmiyor; diğer vak'alar münasibetiyle ise, o bu "nemi," kelimesini, galiba, arapça müradifi olan زیادت kelimesiyle tercüme ediyor. O, Gâzan Han tarafından prensesler ve onların saraylarının masarifini kaplamak için ayrılan tahsisattan bahsederken şu sözleri ilâve ediyor: "her vakit ordunun ihtiyacatı için ilâve etmek (yani tahsisata zam) zarureti olursa, onların hazinesinden (yani mezkûr prenseslerin tahsisatından) orduya milyon dinar (yani 100 tümen yahut 750,000 ruble) verilmesini emretti," [2]. Şu suretle "nemi," vergisinden hatta hükümdar sülâlesi azalarının da emlakı istisna edilmiyordu. Diğer taraftan yarıkların rusça tercümelerinde Rus ruhanîlerinin diğer vergilerle beraber "zapros," (ziyadet زیادت) tan, yani "nemi," den muaf tutuldukları hakkında söyleniyor [3]. "Abû Sa'îd,"in yarıklından "Ani," ahalisinin şimdiden sonra "nemi," den muaf tutulmaları şehir ahalisinin sefalet ve zaruret içinde bulduklarıyla izah edilse gerek.

Tarh طرح kelimesi altında ne gibi vergi kastolunduğunu izah etmek çok müşkül meseledir. Biz, "Raşid ad-dîn,"de bu kelimeye çok manalarda tesadüf ediyoruz. Gâzan Han tarafından tesis edilen hayrat ve dinî müesseseler ve onların masarifi için verilen tahsisat hakkındaki hikâyelerde daima "ferş ve tarh," kelimeleri zikrolunuyor [4]; ferş فرش kelimesiyle, galiba, para tahsisatı ifade edilse gerek. Çünkü bu kelime ayrı ayrı varidat maddelerinden

(. وخطوط سیاه و سفید و جاهائی که برای صید کرک سازند و کوسهند دران بندید . Tefsir edilmesi metinde "mevâsi," kelimesinin zikredilmesiyle izah edilse gerektir. Bu tefsirin otorite addedilmesi müşküldür; bu eser pek muahhar membalar üzerine telif edilmişti (Ibid. sah. 708). "Si-yah ve beyaz noktalar" meselesine gelince bu tefsir Arapların تمر kelimesiyle alakadardır; lûgat kitaplarından başka bakınız Jacut, IV, 812.

[1] Raşid ad-dîn, A f. 358a. Hammer-Purgstall(Geschich. der Ilchane, 11, 32)bu meselede, galida, yalnız Raşid ad-dîn'in sözlerinden istifade etmiştir.

[2] Raşid ad-dîn, A f. 432a: هر وقت که جهت مصالح اشکر زیاده احتیاجی بود فرمود که از جوجه . نخزانه ایشان مبلغ هزار هزار دینار باشکر دهند .

[3] V. V. Grigoryev tarafından neşredilen (Rossiya i Aziya Petersb.1876, sah.248) yarıklardaki ifade ile mukayese ediniz („evvelâ bizim haracımız yahut "zarpos"umuza ilâve..."(ve sah. 251 de) „hiç bir haraç, ne rüsûmat, ne iaşe, ne „zapros,, ne de hediye"). İ. N. Berezin bu "zapros,,u arapça مرفوع istilâhıyla ifade ediyor (Hanskie Yarıklı, III, 18 ve Trudi. Vost. Otd. I. R. Ar. Ob. VIII, 472); bu hususta Berezin „Toktamış"ın tarhanlık yarığına istinat ediyor, ki orada kendi kıraatine göre مرفوعلار (Tarhanme yarığı, Kazan 1851, sah. 13 ve 15) kelimesine tesadüf olunuyor. Mamafî Berezin "kendisi مرفوع kelimesinin kıraatî kat'î değil, manası da şüphelidir" diye itirafta bulunuyor (ibid., sah. 47).

[4] Raşid ad-dîn, A f. 391b ve müt. „d'Ohsson"da (IV, 273) yalnız „tapis,,

başka bütün tahsisatın hepsi birden de ifade ediliyor [1]. Tarh kelimesi ise, Gâzan Han zamanında eski hanlar zamanının aksine devletin refahiyeti söylenen yerde, azçok diğer bir manayı ifade ediyor. Evvelce tahsildarlar havale mucibince hiç bir şey tediye etmiyorlar ve bununla beraber sene nihayetinde (gördükleri zarar hakkında) hükûmete pusla takdim edip para alıyorlardı. Şimdi ise, mahsulâta göre [2] vergi toplanan vilâyetlerde tahsildarların kendi ellerinde de bir meblâğ kalıyor (yani bütün masraflarından sonra onların elinde hazineye verilecek meblâğ kalıyor); toplanan zahireler hep anbarlarda kalıyor, çünkü "tarh طرح", tarikiyle ahaliye vermeğe lüzum olmuyor; tarlalarda mahsulât yetiştiği gibi satmağa da ihtiyaç görülüyor. Halbuki evvelce yetişmemiş mezruatı tarlada iken satarlardı, sarfederlerdi. Şimdi bütün sene müddetinde daima divanın ambarlarda zahiresi ve hazinede parası mevcut bulunuyor [3]. Burada tarh kelimesinin ahaliye ihtiyaç vakitlerinde yapılan yardımların tevezzütünü ifade ettiği görülmektedir; pek mümkündür ki aynı kelime ile ahaliye tarhedilen vergiler de ifade edilmiştir. Netekim "havale," kelimesiyle fevkalâde vergiler esnasında bir şahsın hissesine düşen vergi ifade edildiği gibi, padişahın sehavetinden bahsedilirken, ikram ettiği meblâğdan ayrı şahısların hissesine isabet eden miktarda aynı havale kelimesiyle ifade olunur [4].

Şayan-ı dikkattir ki, kitabede umumî devlet nokta-i nazarından ehemmiyeti haiz olan vergiler arasında "t-rnagir," gibi mahallî vergiler de zikrolunuyor. Bedihîdir ki, bu kelime "Brosset,"nin tercüme ettiği ermenice kitabelerde tesadüf edilen "drhnagir," [5] kelimesinin farsça transkripsiyonudur. 1320 senesine ait ermenice kitabeden görüldüğü veçhile "t-rnagir," küçük ve büyük diye ikiye tefrik olunuyordu. N. Y. Marr'ın bana verdiği izahata göre bu kelimenin iştikakî menşei şehir kapılarında alınan bir vergi olduğunu göstermektedir; lâkin, büyük ternagir ve küçük

[1] ibid.: وهيات و طرح آن بقاع و کیفیت مصارف آن خيرات براين موجبست.

[2] Yani „Bağdat“ta ve diğer yerlerde, bak. yukarda 32 sah. de 4üncü not.

[3] ibid, f. 408 b: هر چند متصرفان چیزی بکس نمیادند بر حسب بروات در آخر سال محاسبه نوشتندی. تمامت متفرقی بودی و میبالتی دیگر متصرفانرا فاضل آمدی و درین وقت که بین طاقت پادشاه اسلام خلد سلطانه ممالک معمول کشته از ولایات ارتقای میبالتی متصرفان [را] باقیست و غلهها (sic) دیه جمله در انبار موجود تا بطرح مردم نباید داد و هر سال که غله در رسد بتمجیل نباید فروخت و انج پیش ازین غله نارسیده را بتقدمه خرج کردند این زمان همواره دیوان را یکساله غله دو انبار می باشد و احوال در خزانه. Metni tashih çok müşküldür. Çünkü D nüshasında burası yoktur.

[4] Rağid ad-din, A f. 385a: و هر یک دوست و سیصد تومان بود باسرا و [4] نواب حواله فرمود.

[5] Brosset, Les ruines d'Ani, p. 50.

ternagir ve umumen ternagirle “baç,” arasındaki farkın neden ibaret olduğu meselesi meçhul kalıyor. Ternagir (Ռնգաղիր) istilâhının eski Ermeni kıraatine göre doğru transkripsiyonu “dër-nagir,” olup yeni ermenicede ise “dërnaqir,” dir.

Kitabe ahali küflesinden (شہر رعایا) şehir ve vilâyet کدخدا yahut کدخدایارı diye bir sınıfı tefrik ediyor. Mâlûmdur ki Fars lisanında کدخدا kelimesinin muhtelif manaları vardır (zevç, ev sahibi, köy kâhyası v. s.). Bizim kitabemizde bu kelime, galiba, o zamana ait diğer fermanlarda istimal edildiği manada kullanılmıştır [1]. Bu fermanlarda da کدخدا raiyyeden ayrı olarak, padişah tarafından tasdik edilen, şehir ve köylerde hükûmefi temsil eden “reis,”lerden sonra zikrolunuyor. Reis her şehir ve köyde bir adam [2], کدخدا ise bizim kitabede de görüldüğü veçhile, birkaç adam olurdu. کدخدا kelimesinin yarlıklarda bu suretle istimal edilmesi “evsahibi,” yahut “d’Ohsson,” un yaptığı gibi “cultivateurs,” [3] yahut “propriétaires,” [4] kelimeleriyle, tercümeye müsait olmasa gerek. Galiba burada کدخدا kelimesinden şehir mahallelerinin başlarında duran bir nevi patriciler irade olunsa gerektir .

Kânunuevvel 1910

İlâve

“G. Le Strange,”nin eseri meselesi olan Mesopotamia and Persia under the Mongols in the fourteenth century A. D. From the Nuzhat al-Kulûb of Hamd Allah Mustawfi, Lond. 1903 (Asiatic Society Monographies vol. V) nam eser dikkatimi celbettiği vakit makalemim tabii ikmal edilmişti. Bu eserde “Hamdullah Qazvî-

[1] “Raşid ad-dîn,”de nakledilen iki yarlığın baş tarafını mukayese ediniz: 1) A f. 398a: 2) A f. 409a: باسقاق و ملوک و قضاة و تنیکچیان و نواب و اعیان و معتبران و کدخدایان و چهور رعایا و ولایات بدانند باسقاق و ملوک و نواب و متصرفان و قضاة و سادات و ایامه و صدور و ارباب و اعیان و معتبران و رؤسا و کدخدایان و عموم رعایا و اعمالی شهرها و ولایات ممالک انزاب آمویه تا حدود شام و افریج بدانند (A f. 415 b) cümlesinde zikredilen کدخدایان (d’Ohsson, IV, 470). Yine Hammer-Purgstall, Geschich. der Goldenen Horde, sah. 501 ve 516 da دستور الکاتب den nakledilen yarlıklarla da mukayese ediniz. “Hammer-Purgstall”deki “Sachwalter,” kelimesi muvaffakiyetle ithihap edilmiş denilemez.

[2] Mukayese ediniz دستور الکاتب f. 204 b: چون رئیس عزالدین از مدتی باز بریاست فلان دیه و آینه و روئده را بر احسن وجوه جواب داده و از رسانیدن مشغول بوده است و در رعایت رعایا و آبادانی کوشیده و آینه و روئده را بر احسن وجوه جواب داده و از رسانیدن تعرض بر رعایا و ضعف مانع شده برقرار ریاست آنجا بدو تفویض رفت Tercümesi Hammer-Purgstall, Gesch. der Col. Horde, sah. 515.

[3] D’Ohsson, IV, 378 et 470.

[4] ibid., IV 457.

nî,,nin ayrı ayrı vilâyetlerin varidatına ait verdiği malûmat nakledilmiştir (S. 6-7); tûmenin 10,000 dinar, dinarın 6 dirhem olduğunu müellif bilmiştir. Mamafî “dinar,,ı “ihtimal ki nominal yahut pek nadir darbedilmiş olsa bile,, altın addetmiştir. Bundan başka müellif “dirhem,, kelimesini yalnız Abbâsiler devrine ait “dirhem,, addetmiştir. Bunun içindir ki onun “dinar,,ın kıymeti (dörtte bir İngiliz altını) ve tûmenin 2,500 İngiliz altınına müsavî (yani 20,000 ruble) olması hakkında serdettiği fikir hakikaten mutabık değildir. İlhanın umumî varidatının yekûnuna ait rakam bu eserde kaydedilmiyor. “Hamdullah Qazvîni,,nin Moğol devrinden-evvelki devre ait vilâyet varidatlarına dair gösterdiği rakamların şayan-ı itimat olmadığını “Le Strange,,de zannediyor.

[*Aniyskaya Seriya* küliyatının 5 inci kitabı olarak St. Petresburgda 1911 de “*Persidskaya nadpis na stene Aniyskoj meçeti Manuçe*” (Ani menü çehr mescidinin duvarındaki farsî Kitabe) unvanıyla neşredilen bu eser *Abdülkadir B.* tarafından tercüme edilmiştir.]

Tashih :

138 inci sayfanın 10 uncu satırındaki “nimari,, kelimesi “nemer,, olacaktır.